

JAROSŁAW SUPERSON SAC

Wydział Teologiczny, UPJPII

Istotne składniki treści czynności liturgicznych sprawowanych według Justyna Męczennika i ich ewolucja¹

Mówiąc o istotnych składnikach treści czynności sprawowanej, a mam na myśli celebrację Mszy Świętej, należy w pierwszym rzędzie sięgnąć do *I Apologii* św. Justyna Męczennika. Gdy w pierwszej połowie XX wieku na dobre rozwija się w Kościele ruch liturgiczny, tak jak i wiele innych ruchów odnawiających Kościół, po publikacji pierwszej encykliki dotyczącej liturgii, *Mediator Dei* autorstwa Piusa XII, w 1947 roku, organizuje się i zbiera w Asyżu w 1956 roku Pierwszy Międzynarodowy Kongres Duszpasterstwa Liturgicznego. Podczas tego kongresu głos zabrał Niemiec, jezuita, spowiednik papieża Piusa XII² i profesor Papieskiego Instytutu Biblijnego Agostino Bea (zm. 1968 r.). W swoim wystąpieniu, będąc już wówczas konsultorem w Świętej Kongregacji Rytów, wskazał on, że opis sprawowanej Eucharystii autorstwa Justyna jest pierwszym kompletnym jej zapisem, a jej liturgiczny schemat został zbudowany z trzech elementów: lektury biblijnej, wyjaśnienia i ofiary eucharystycznej³. W niniejszej prezentacji chcę zwrócić uwagę na treści związane z liturgią słowa.

Zanim poddam analizie ten element, w tym miejscu należy podać kilka informacji o tym autorze i jego wyjątkowym dziele. Justyn urodził się około 100 roku we Flaria Neapolis (dawne Sychem a dzisiejsze Nablus) w rodzinie pogańskiej pochodzącej z Grecji, która osiedliła się na terenach Palestyny. Jako osoba do-

¹ Niniejszy artykuł dedykuję Czcigodnemu Profesorowi Jackowi Przemysławowi Nowakowi SAC z okazji sześćdziesiątej rocznicy urodzin.

² Por. R. DE MATTEI, *Sobór Watykański II: historia dotąd nieopowiedziana*, tłum. S. Orzeszko, Centrum Kultury i Tradycji Wiedeń 1683, Żabki 2012, s. 121.

³ Por. A. BEA, *Il valore pastorale della Parola di Dio nella sacra liturgia*, w: *La restaurazione liturgica nell'opera di Pio XII*. Atti del Primo Congresso Internazionale di Liturgia Pastorale – Assisi – Roma 18–22 settembre 1956, Centro di Azione Liturgica, Genova 1957, s. 98.

rosła szukał wiedzy wśród ówczesnych filozofów, ale spotkanie z tajemniczym starcem, prawdopodobnie w okolicach Efezu, przekonało go do lektury pism proroków i zbliżyło do chrześcijaństwa⁴. Jak podaje profesor UKSW Leszek Misiarczyk, „czas i miejsce nawrócenia Justyna pozostają nam niestety nieznane. Miało to miejsce być może gdzieś na wschodzie cesarstwa (...) w latach dwudziestych II wieku”⁵. Po przybyciu do Rzymu założył on szkołę filozoficzną, która inspirowała się chrześcijaństwem i której siedziba mieściła się nad termami (*balneum Timothinum*)⁶. O wykorzystywaniu przestrzeni term przez chrześcijan świadczy *titulus Pudensa*⁷. Szkoła założona przez Justyna musiała być dosyć znana i odnosić jakieś sukcesy, skoro jeden z filozofów, niejaki Krescens, wystąpił przeciwko jej założycielowi.

Właśnie w Rzymie, gdzie Justyn mieszkał do śmierci ok. 165 r., powstają *Apologie*⁸. Celem *Apologii pierwszej*, napisanej przez Justyna około 153 r.⁹, jest umożliwienie poznania chrześcijaństwa ówczesnemu rzymskiemu cesarzowi Antoninowi Piusowi (zm. 161 r.), a także jego następcy i rzymskiemu senatowi, a zarazem zapobieżenie prześladowaniu chrześcijan¹⁰. W tym dziele znajdujemy dwa opisy sprawowania Eucharystii. W pierwszym Eucharystię poprzedza chrzest (por. *I Apologia* 65–66). W drugim jest mowa o niedzielnej Eucharystii (por. *I Apologia* 67). Jak podkreśla Ferdinand Hahn, ta chrześcijańska literatura po raz pierwszy świadczy o oddzieleniu posiłku rytualnego – Eucharystii – od posiłku powszechnego¹¹.

⁴ Por. B. ALTANER, A. STUIBER, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 128.

⁵ L. MISIARCZYK, *Wstęp*, w: JUSTYN MĘCZENNIK, *I i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. i oprac. L. MISIARCZYK, Warszawa 2012, s. 8.

⁶ Por. G. DE SPIRITO, “Balneum Timothinum”, w: *Lexicon topographicum urbis Romae*, E.M. STEINBY (red.), t. I, Quasar, Roma 1993, s. 165–166.

⁷ Por. B. FILARSKA, *Początki architektury chrześcijańskiej* (Źródła i monografie, t. CXII), Lublin 1983, s. 31.

⁸ Por. L. MISIARCZYK, *Wstęp*, w: JUSTYN MĘCZENNIK, *I i 2 Apologia*, s. 9, 18.

⁹ Por. E. BOSIO, E. DAL COVOLO, M. MARITANO, *Introduzione ai Padri della Chiesa. Secoli I e II* (Strumenti della Corona Patrum, t. I), Torino 1990, s. 166.

¹⁰ Por. EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia kościelna*, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego, (Źródła myśli teologicznej, t. LXX), Kraków 2013, s. 266–267; J.J. JANICKI, *Służba Boża w pierwszych wiekach Kościoła. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2011, s. 16; H.W. ATTRIDGE, *Chrześcijaństwo od zburzenia Jerozolimy do cesarza Konstantyna (lata 70–312)*, w: H. SHANKS (red.), *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju* (Podręczniki biblijne, t. II), tłum. W. Chrostowski, Warszawa 2016², s. 308.

¹¹ Por. F. HAHN, *Il servizio liturgico nel cristianesimo primitivo*, tłum. G. Cecchi, (*Studi biblici*, t. XX), Brescia 1972, s. 102.

1. Lektura biblijna

Co do biblijnej lektury podczas sprawowanej Eucharystii św. Justyn odnotował: „Czyta się wtedy Pamiętniki Apostolskie albo pisma prorockie, dopóki czas na to pozwala” (*1 Apologia* 67.3). Niestety, nie mamy dokładniejszych informacji na temat struktury i przebiegu liturgii słowa niż to, co odnotowano w tym zdaniu. *Anaginoskon* (lektor) jest tym, który czyta wskazane księgi, ale trudno jest powiedzieć, czy termin ten wskazuje na urząd, który otrzymał i który realizuje na rzecz wspólnoty¹². Ów grecki termin oznacza po prostu tego, który czyta, i według Victora Saxera nie jest określeniem tego, który otrzymał funkcję, posługę lektora na rzecz wspólnoty¹³. Wyróżnienie lektora w zapisie, jak podkreśla Gerard Siwek (zm. 2015 r.), wskazuje, że przewodniczący liturgii ma oddzielną pozycję, rolę i miejsce¹⁴.

Uwydatnienie lektora w zapisie nasuwa szereg pytań. Czy wspólnota gromadząca się na cotygodniową Eucharystię utworzyła na tę okazję serię lektur? Co motywowało wybór pism prorockich do lektury, a co wybór lektury *Pamiętników Apostolskich*? Kto dokonywał tego wyboru? Czy do tej liturgii używano jakiegoś pulpitu czy ambony? Czy czytano, używając zwoju czy kodeksu? Jaka relacja zachodziła między lekturą a dziękczynieniem wyrażanym przez przełożonego zgromadzenia? Wszystkie te pytania wpisują się w trudny do opisania proces tworzenia się schematu Mszy Świętej i jej lekcjonarza.

Komentatorzy przytoczonego tekstu św. Justyna, Marcel Metzger i Normand Bonneau, zwracają uwagę na część niedzielnej liturgii zbudowaną z czytania Starego Testamentu albo Ewangelii¹⁵. Ich lektura nie odbywała się w sposób współcześnie nam znany. Kościół nie miał jeszcze wówczas ustalonego lekcjonarza¹⁶ i była zapewne pewna dowolność w wyborze lektur. Josef Jungmann uważa, iż w tym

¹² Por. B. NADOLSKI, *Ewangeliarz – więcej niż księga święta: szacunek wobec księgi Ewangelii*, Poznań 2000, s. 8.

¹³ Por. V. SAXER, *L'organizzazione delle Chiese ereditate dagli apostoli (70–180)*, w: L. PIETRI, (red.), *Storia del cristianesimo. Religione – Politica – Cultura*, t. I, *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, tłum. M. Zapella, Borla / Città Nuova, Roma, s. 396.

¹⁴ G. SIWEK, *Interpretacja homiletyczna miejsc przepowiadania w przestrzeni kościelnej*, w: W. PRZYZYNA (red.), *Liturgia i przepowiadanie (Redemptoris missio, t. XXIX)*, Kraków 2010, s. 61.

¹⁵ Por. M. METZGER, *Storia della Liturgia Eucaristica. Origine ed evoluzione della più importante celebrazione della vita cristiana*, tłum. O. Mendolia Gallino, P. Ambrosino, Torino 2003, s. 46; N. BONNEAU, *Il Lezionario domenicale. Origine struttura teologia*, tłum. R. Fabbri, (*Studi e ricerche di liturgia*), Bologna 2012, s. 21–22.

¹⁶ Por. C.S. MOSNA, *Storia della domenica dalle origini fino agli inizi del V secolo. Problema delle origini e sviluppo. Culto e riposo. Aspetti pastorali e liturgici* (Analecta Gregoriana, t. CLXX. Series Facultatis Historiae Ecclesiasticae: sectio B, nr 28), Roma 1969, s. 110; W. DUDZIK, *Liturgia słowa pierwszych chrześcijan*, „Teofil” (2007) nr 1 (25), s. 126.

antycznym zapisie jest mowa nie tylko o włączeniu lektury pism do sprawowania Eucharystii, ale także o nieuczestniczeniu chrześcijan w synagogałnej liturgii słowa. Według tego historyka liturgii, lektura Pisma u chrześcijan była długa, gdyż czytano więcej niż tylko jeden rozdział z Księgi¹⁷.

Justyn, co warto odnotować, nie wspomina nic o śpiewie psalmu podczas lektury, a lektura pism prorockich w czasie Eucharystii nie tylko oddaje ówczesną znaną już praktykę, ale także wskazuje na odczytywanie Starego Testamentu i jego interpretacji w środowisku nowotestamentalnym w momencie sprawowania Eucharystii. Pisma prorockie, o których mowa, pomagały więc w budowaniu relacji z Jezusem Chrystusem¹⁸. Kilkadziesiąt lat później, w *Didaskaliach* z III wieku, będzie mowa o porównywaniu Prawa i Proroków z Ewangelią, „jak ze sobą się zgadzają”¹⁹.

Inspiracji do praktyki cotygodniowej lektury pism przez chrześcijan można dostrzec się w zwyczaju znanym z synagogi. Kościół kontynuuje tradycję hebrajską²⁰. Renato De Zan nie ma wątpliwości, że chrześcijański zwyczaj liturgiczny ma związek z szabatomą synagogałną liturgią. Badacz ten, prowadzący wykłady na temat krytyki i hermeneutyki tekstów liturgicznych na Papieskim Instytucie Liturgicznym im. św. Anzelma w Rzymie²¹, przypomina, że ówczesna liturgia synagogałna była zbudowana z perykopy z Pentateuchu, fragmentu z Proroków i przepowiadania. Liturgia chrześcijańska w II wieku oddaliła się od tego synagogałnego porządku, zastępując proklamację perykopy z Pentateuchu fragmentem z *Pamiętników Apostolskich* – Ewangeli²².

Co do czasu trwania liturgii słowa Justyn odnotował, że czytano, „dopóki czas na to pozwalał” (*I Apologia* 67.3). Prawdopodobnie jakieś zewnętrzne przeciwności, jak twierdzi Willy Rordorf, wpływały na niemożność czytania do woli pism apostołów albo proroków podczas tych zgromadzeń. Przeciwnością taką mogła być

¹⁷ Por. J.A. JUNGSMANN, *Liturgia pierwotnego Kościoła do czasów Grzegorza Wielkiego*, tłum. T. Lubowiecka, (*Modlitwa Kościoła*, t. XVI), Kraków 2013, s. 74.

¹⁸ Por. N. BONNEAU, *Il Lezionario domenicale*, s. 21–22.

¹⁹ *Didaskalia, czyli Katolicka nauka dwunastu apostołów i świętych uczniów Zbawiciela naszego*, w: M. MICHAŁSKI, *Antologia literatury patrystycznej*, t. I, Warszawa 1975, s. 320.

²⁰ Por. CH. PERROT, *La lecture de la Bible dans les synagogues du premier siècle de notre ère*, „La Maison-Dieu” (1976) nr 126, s. 24–41; J.J. VON ALLMEN, *Celebrare la salvezza. Dottrina e prassi del culto cristiano*. Presentazione P. Tamburrino, tłum. L. Melotti, Editrice Elle di Ci, Leumann, Torino 1986, s. 110; H. HOPING, *Il mio corpo dato per voi. Storia e teologia dell'eucaristia*, tłum. V. Maraldi, (*Biblioteca di Teologia Contemporanea*, t. 173), Queriniana, Brescia 2015, s. 71.

²¹ Por. PONTIFICIO ATENEO S. ANSELMO, *Ordo anni academici 2012–2013*, Roma 2012, s. 206, 218.

²² Por. R. DE ZAN, *Leggere la Bibbia nella liturgia*, „Rivista Liturgica” LXXXVIII (2001), s. 870–871.

konieczność powrotu na czas do pracy²³. Ten obowiązek pracy mógł pomóc w wypracowaniu pory sprawowania Eucharystii. Zatem pora sprawowania Eucharystii, jednego aktu kultu zbudowanego z dwóch zasadniczych części, z liturgii słowa i liturgii eucharystycznej²⁴, ma związek z czasem, czego rezultatem jest, przypisanie jej do godzin porannych²⁵. W pierwszych wiekach chrześcijaństwo bardzo często gromadzili się rano na łamanie chleba²⁶.

Nauka Dwunastu Apostołów mówi o gromadzeniu się w Dzień Pański na łamanie chleba i składanie dziękczynienia (por. *Didache* 14), ale nie mówi o lekturze biblijnej, która by tę czynność poprzedzała. Szukając źródeł dla poznania ewolucji liturgii słowa, należy sięgnąć do Tertuliana (zm. po 225 r.), „ojca łacińskiego typu chrześcijaństwa”²⁷, który przesłanie nauki Chrystusa zaczął wyrażać w duchu i tradycji kultury łacińskiej²⁸. W swoim antygnostyckim dziele *De anima*, napisanym w latach 211–212, posługując się wiedzą filozoficzną i medyczną²⁹, odnotowuje on cechy duszy, która związana jest z organizmem cielesnym (por. *De anima* 6):

Zgodnie z tym, jak czytane są Pisma, śpiewane Psalmy, wypowiedane przemowy i kierowane prośby, dostarczają one [duszy] materiału do wizji (*De anima* 9)³⁰.

Zacytowany tekst mówi, że *Scripturae leguntur, Psalmi canuntur, adlocutiones proferuntur i petitiones delegantur*. Wszystkie te elementy spotykamy chociażby we współczesnej liturgii słowa, która jest częścią Mszy Świętej. Wszystkie wykonuje się z ambony (por. OWMR 55, 58, 71, 309)³¹. Terminy użyte w tym antycz-

²³ Por. W. RORDORF, *Sabato e domenica nella Chiesa antica* (Traditio Christiana, t. II), Torino 1979, s. 137–139.

²⁴ Por. J.J. KOPEĆ, *Eucharystia w życiu Kościoła pierwszych wieków*, w: J.J. KOPEĆ (red.), *Eucharystia: misterium, ofiara, kult*. Materiały z sympozjów: sekcji wykładowców liturgiki (Wrocław 11–12.09.1996 r.) i Instytutu Formacji Pastoralno-Liturgicznej KUL (Lublin, KUL, 10.04.1997 r.), z okazji 46. Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego we Wrocławiu, Lublin 1997, s. 54.

²⁵ Por. D.N. POWER, *Il mistero eucaristico. Infondere nuova vita alla tradizione*, tłum. G. Volpe, (Biblioteca di Teologia Contemporanea, t. 93), Brescia 1997, s. 99.

²⁶ Por. J.A. SUPERSON, *Pora Mszy św. w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Liturgia Sacra” 15 (2009) nr 1, s. 10–13.

²⁷ M. MICHAŁSKI, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, s. 208.

²⁸ Por. tamże, s. 208; M. SIMONETTI, *Alcuni aspetti del linguaggio teologico da Tertulliano ad Agostino*, w: E. DAL COVOLO, M. SODI, (red.), *Il latino e i cristiani. Un bilancio all'inizio del terzo millennio* (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, t. XVII), Città del Vaticano 2002, s. 187.

²⁹ Por. E. BOSIO, E. DAL COVOLO, M. MARITANO, *Introduzione ai Padri della Chiesa. Secoli II e III* (Strumenti della Corona Patrum, t. II), Torino 1991, s. 120–121.

³⁰ QUINTUS SEPTIMUS FLORENS TERTULLIANUS, *De anima*, PL, t. II, kol. 660.

³¹ Skróć OWMR – *Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego. Z trzeciego wydania Mszału Rzymskiego, Rzym 2002, oraz Wskazania Episkopatu Polski*, Poznań 2006.

nym tekście, tak bliskie badaczom związanym z teologią liturgiczną³², skłaniają do podjęcia refleksji nad zacytowanym fragmentem. Rodzi się bowiem pytanie, czy Tertulian ma na myśli konkretną znaną mu liturgię, którą przybliży czytelnikowi swojego dzieła, czy też nie. Innymi słowy: czy na początku III wieku świadczy już o usystematyzowanej liturgii słowa i o jakimś nieodnotowanym i nienazwanym przez siebie miejscu jej wykonywania?

Tekst przedstawiony wyżej jest różnie komentowany przez liturgistów. Francuski liturgista Aimé Georges Martimort (zm. 2000 r.) dostrzega w nim opis niedzielного rytuału odprawianego około 210 roku³³, a opracowujący ostatnio źródła afrykańskiego dziedzictwa chrześcijańskiego Claudio Moreschini i Pietro Podolak mówią o niedzielnej liturgii w środowisku montanistów, która ich zdaniem była w swojej istocie identyczna z katolicką. Badacze ci, korzystając także z dzieła Tertuliana (*Apologetyk* 39.3–4), uważają, że *adlocutiones* mogły być wygłaszane także przez osoby świeckie, a *petitiones* były swoją formą zbliżone do modlitwy wiernych³⁴. Także niedawno na łamach włoskiego czasopisma „Rivista Liturgica” Cristina Simonelli wnioskuje, że zapis ten wskazuje na liturgię eucharystyczną związaną ze środowiskiem montanistów. Po zakończeniu tej celebracji, gdy wezwano do rozejścia się, pewna siostra na bazie usłyszanych pism, psalmów, przemówień i prośb wyartykułowała prorocką wizję. Z tekstu wynika, że wizja była pilnie badana przez kogoś (raczej był to mężczyzna), kto miał prawo ją zaaprobować lub nie³⁵.

Oddając głos naszym rodzimym badaczom, zauważamy, że Jan Miazek mówi o chrześcijańskiej niedzielnej liturgii nierzymskiej, to jest pochodzącej z północnej Afryki, z Kartaginy³⁶. Liturgista Bogusław Nadolski, w swoim podręczniku do liturgiki, komentując zacytowany fragment, widzi w nim wczesnochrześcijańską liturgię zbudowaną na triadzie: „czytanie – śpiew – modlitwa”³⁷. Helmut Jan

³² Proponuję, aby Czytelnik w celu zrozumienia, co kryje się pod nomenklaturą „teologia liturgiczna”, zapoznał się z publikacją: B. MIGUT (red.), *Teologia liturgiczna. W poszukiwaniu syntezy w teologii*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.

³³ Por. A.G., MARTIMORT, *La Chiesa in preghiera. Introduzione alla Liturgia. Edizione rinnovata*, t. I, *Principi della liturgia*, tłum. A. Biazzi, Brescia 1995², s. 165.

³⁴ Por. QUINTUS SEPTIMUS FLORENS TERTULLIANUS, *De anima*, w: TENŻE, *Opera dogmatica: De anima – De carnis resurrectione – Adversus Praxean*, C. MORESCHINI, P. PODOLAK, (red.), (*Scriptores Aeficae Christiani*, t. III/2.b), Città Nuova, Roma 2010, s. 76–77.

³⁵ Por. C. SIMONELLI, *Prendere parola nella liturgia. Piste di ricerca*, „Rivista Liturgica” CIV (2017), s. 51.

³⁶ Por. J. MIAZEK, *Liturgia w czasach Ojców Kościoła*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XX (2007) nr 1, s. 160.

³⁷ B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. IV, *Eucharystia*, Poznań 2011², s. 193.

Sobeczko, powołując się na *De anima* 9, odnotowuje fakt przejścia przez chrześcijan z synagogi zwyczaju śpiewania psalmu³⁸.

Obecność psalmu po lekturze odnotowana w *De anima* 9 prowokuje pytania³⁹. Czy specjalistyczne badania nad liturgią synagogałną z końca II i początku III wieku są w stanie wykazać obecność psalmów wykonywanych wspólnie przez Żydów w synagogałnym zgromadzeniu podczas szabatu (nie indywidualnie, nie w gronie rodzinnym)? Trudno wykazać, co delikatnie wzmiankuje Felice Rainoldi (zm. 2015 r.) w *Traditio canendi*, że *De anima* 9 świadczy z całą pewnością o korzystaniu z psalmów znanych nam ze Starego Testamentu⁴⁰. Psalmami do III czy IV wieku nazywano także kompozycje niebiblijne. Robert Taft dostrzega to, powołując się właśnie na Tertuliana i jego dzieło *Przeciw Marcjonowi*⁴¹. Apostołowie Piotr i Jan po złożeniu świadectwa przed Sanhedrynem (por. Dz 4,1-22) i powrocie „do swoich” (Dz 4,23), opowiadając im, „co do nich mówili arcykapłani i starsi” (Dz 4,23), uczestniczyli w modlitwie wyznawców Chrystusa. Ci wyznawcy, członkowie Kościoła pierwotnego, jako tekst modlitwy wnieśli psalmiczny centon, zbudowany z wersetów Ps 146(145),6 i Ps 2,1 n. (por. Dz 4,24-26). Albert Gerhards podkreśla, że chociaż zwyczaj wspólnej modlitwy psalmami był znany wyznawcom Jezusa Chrystusa, o czym świadczy wyżej wskazana perykopa, to nie pochodzi on z praktyki synagogałnej⁴². W renomowanej publikacji Paula Bradshawa *The Search for the Origins of Christian Worship*, ostatnio przetłumaczonej na język polski, przytaczającej między innymi rezultaty badań

³⁸ Por. H.J. SOBECZKO, *Liturgia słowa Bożego w tradycji rzymskiej do reformy II Soboru Watykańskiego*, w: A. ŻADŁO (red. nauk.), *Praedicamus Christum crucifixum. Słowo Boże w liturgii Kościoła. Księga Jubileuszowa dedykowana Księdzu Arcybiskupowi Damianowi Zimoniowi Metropolicie Katowickiemu w 25. rocznicę święceń biskupich*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2010, s. 109; H.J. SOBECZKO, *Słowo Boże w tradycji Kościoła sprawującego liturgię*, w: A. ŻADŁO (red.), *Słowo Boże w liturgii i życiu Kościoła* (Kościół w Trzecim Tysiącleciu, t. V), Katowice 2006, s. 44.

³⁹ Sokrates Scholastyk podaje, że zwyczaj antyfonalnego śpiewania hymnów do liturgii wprowadził Ignacy Antiocheński. Por. SOKRATES SCHOLASTYK, *Historia Kościoła*, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1972, s. 409. Natomiast z lektury *Liber pontificalis* wynika, że papież Celestyn wprowadził do liturgii antyfoniczne śpiewanie psalmów przed złożeniem Ofiary. Por. M. OZÓG, H. PIETRAS (oprac.), *Księga pontyfików 1–96 (do roku 772)* (Synody i kolekcje praw, t. IX), tłum. P. Szewczyk, M. Jesiort Kraków 2014, s. 105–105*.

⁴⁰ Por. F. RAINOLDI, *Traditio canendi. Appunti per una storia dei riti cristiani cantati* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, t. CVI), C.L.V., Roma 2000, s. 47.

⁴¹ Por. TERTULIAN, *Przeciw Marcjonowi* V.8.12; TERTULIAN, *Przeciw Marcjonowi*, tłum. S. Ryzner, wstęp, oprac. W. MYSZOR, (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, t. LVIII), Warszawa 1994, s. 278; R.F. TAFT, *A partire dalla liturgia. Perché è la liturgia che fa la Chiesa* (Pubblicazioni del Centro Aletti), tłum. S. Staffuzza, Lipa Edizioni, Roma 2004, s. 165.

⁴² Por. A. GERHARDS, *La liturgia della nostra fede*, tłum. G. Colosio, (*Liturgia e vita*), Magnano 2010, s. 68.

Jamesa McKinnona, twierdzi się, że codzienne odmawianie psalmów w synagodze pojawi się dopiero w VIII wieku⁴³.

Antyczny tekst *De anima* 9 nie pomaga w jednoznacznym wskazaniu miejsca, skąd czytano pisma i śpiewano psalmy i kto te czynności wykonywał. Ponadto, przy założeniu, że zawarta w nim jest wzmianka o korzystaniu z psalmów starotestamentalnych, nasuwa się pytanie: kto „poinstruował” chrześcijan, jaki autorytet zaważył, że włączyli oni starotestamentalne psalmy do swojej wspólnotowej eucharystycznej liturgii po przeczytanej perykopie? Wydaje się, że odpowiedź jest umieszczona na kartach Nowego Testamentu. Odczytywanie ich w sposób chrystologiczny, nadanie im właśnie tego nowego charakteru, pozwoliło na przyjęcie ich do chrześcijańskiej modlitwy prywatnej i liturgicznej⁴⁴.

2. Przepowiadanie

„Przełożony wspólnoty słowem upomina i zachęca nas do naśladowania tych pięknych nauk” (*1 Apologia* 67.4). Justyn Męczennik podaje, że przepowiadanie miało miejsce po odczytaniu przez lektora pism. To najstarszy dowód praktyki przepowiadania po przeczytanej lekturze. Autor odnotowuje ten fakt, ale nie podaje treści przepowiadania⁴⁵. Właściwość przepowiadania przełożonego została zdefiniowana jako wyartykułowanie przez niego upomnień i zachęt, by pobudzić słuchacza do naśladowania nauk. Ich źródłem były pisma proroków albo ewangelie i zapewne dotyczyły one treści kerygmatycznych i wskazań religijno-moralnych⁴⁶.

Przepowiadanie liturgiczne było oddane przełożonemu zgromadzenia, co charakteryzuje jego szczególną rolę⁴⁷, i zdaje się wskazywać już na jakieś normatywne podstawy tej funkcji na rzecz zgromadzenia. Była to ta sama osoba, jak zaznacza Justyn, która zanosila długą modlitwę eucharystyczną⁴⁸. Samo zaś przepowiadanie

⁴³ Por. P.F. BRADSHAW, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii* (Źródło i szczyt), tłum. P. Kaznowski, M. Koza, Kraków 2016, s. 83.

⁴⁴ Por. A. GERHARDS, *La liturgia della nostra fede* (Liturgia e vita), tłum. G. Colosio, Magnano 2010, s. 69.

⁴⁵ Por. K. PANUŚ, *Historia kaznodziejstwa*, Kraków 2007, s. 30.

⁴⁶ Por. *tamże*, s. 25.

⁴⁷ Por. J.A. JUNGSMANN, *La Messa nel corso dei secoli. La Messa e la comunità della Chiesa. La Messa didattica*, tłum. Benedittine del Monastero di S. Paolo in Sorrento, t. I, Torino 1963², s. 366.

⁴⁸ Por. D. SARTORE, „Chiesa e predicazione”, w: M. SODI, A. TRIACCA (red.), *Dizionario di omiletica*, Torino 2013, s. 263.

odbywało się prawdopodobnie od miejsca przewodniczenia, na co wskazują chociażby następne wieki, kiedy to z katedry ustawionej w bazylikach przewodniczył i przepowiadał biskup⁴⁹.

Szukając źródeł chrześcijańskiego przepowiadania, warto przypomnieć dwie sytuacje dobrze nam znane z lektury Nowego Testamentu. W Ewangelii św. Łukasza czytamy, że Jezus Chrystus w synagodze w Nazarecie w dzień szabatu po odczytaniu *haftary* wyraził w swoim *dereszu* nie upomnienie, ale wręcz ostrą krytykę słuchaczy, swoich ziomków (por. Łk 4,16-30), którzy „nie słuchali Jezusa z wiarą, lecz powątpiewali, by Bóg mógł przemówić do nich przez dobrze znanego im rodaka”⁵⁰. Natomiast św. Paweł (zm. 63/64 r.) w synagodze w Antiochii Pizydyjskiej w szabat „po odczytaniu Prawa i Proroków” (Dz 13,15) wygłosił „słowo zachęty dla ludu” (Dz 13,15).

Trudno pokazać relację zachodzącą między liturgią słowa a składanym długim dziękczynieniem. Kilka lat temu Stanisław Czerwik napisał:

Brak jeszcze w najstarszej tradycji pogłębionej refleksji teologicznej na temat więzi łączącej obie części liturgii, ale stopniowo powstaje koncepcja „dwóch stołów”. Podstawą tej koncepcji będzie refleksja nad darem manny zsyłanym Izraelitom podczas wędrówki przez pustynię (por. Wj 16,4.13n.) oraz nad typologią tego daru w mowie Jezusa po rozmnożeniu chleba (por. J 6,31-32.48-51; także Pwt 8,3; Mt 4,4). W tym kontekście pojawiają się wypowiedzi ojców na temat słowa Bożego jako chleba, który chrześcijanom jest niezbędny do życia i winien być traktowany z takim samym szacunkiem jak Chleb eucharystyczny⁵¹.

Niemniej jednak, czytając *I Apologię*, trzeba zauważyć, że tak jak lektura pism jest źródłem nauk wypowiedzianych przez przełożonego zgromadzenia, tak i przekaz zostawiony w ewangeliach dotyczący sprawowania Eucharystii jest nakazem, który obliguje wspólnotę Kościoła do jej celebrowania. Czyni to przełożony w długim dziękczynieniu nad chlebem i kielichem wypełnionym wodą i winem, po którym lud odpowiada: *Amen*. Owocem tego dziękczynienia jest pokarm, rozdawany tak obecnym, jak i nieobecnym, który zwie się Eucharystią. W ten sposób nakaz

⁴⁹ Por. G. SIWEK, *Interpretacja homiletyczna miejsc*, s. 61.

⁵⁰ F. MICKIEWICZ (red.), *Ewangelia według Św. Łukasza. Rozdziały 1–11. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz, część I*, (Nowy komentarz biblijny. Nowy Testament, t. III/1), Częstochowa 2011, s. 263.

⁵¹ S. CZERWIK, *Wiara w obecność Chrystusa w sprawowaniu Eucharystii. Perspektywa historyczna*, w: S. KOPEREK (przew. zesp. red.) *Eucharystia na ołtarzu świata* (Studia, t. XIV), Kraków 2006, s. 180–181.

zostawiony w ewangeliami jest aktualizowany w sprawowanej liturgii w dniu zwanym dniem Słońca albo w dniu udzielania chrztu. Jak widać, pisma dla Justyna nie są materiałem narracyjnym, ale słowem Bożym, które przyjęte i poddane refleksji konstituuje akcję składania długiego dziękczynienia i nadaje jej prawowierność. Domenico Sartore zauważa, że w liturgii eucharystycznej najpierw następuje „łamanie słowa Bożego”, a następnie „łamanie chleba”⁵². Obie te czynności nie kończą się w chwili dokończenia gestu „łamania”, ale zmierzają do karmienia wiernych słowem Bożym oraz Ciałem i Krwią Chrystusa.

Najstarsze teksty przepowiadania, jakie posiadamy, to homilia z pierwszej połowy II wieku, a więc napisana przed *apologiami* św. Justyna, zwana dawniej *Drugim listem do Koryntian* św. Klemensa⁵³ i *Homilia paschalna* Melitona z Sardes⁵⁴, napisana między 160 a 170 rokiem i odczytana prawdopodobnie zaraz po wysłuchaniu fragmentu z Księgi Wyjścia w czasie liturgii eucharystycznej, podczas której udzielano sakramentów inicjacji⁵⁵. W pierwszej homilii, czyli *Drugim liście do Koryntian* św. Klemensa, spotykamy treści chrystologiczne, kerygmatyczne oraz nauki dotyczące moralności.

3. *Oratio universalis*

W *I Apologii* jest także odnotowana modlitwa wiernych, która ma miejsce po upomnieniach i zachętach przełożonego. Uczestniczą w niej również nowo ochrzczeni, zwani po przyjęciu sakramentu oświeconymi. Święty Justyn oddaje intencje tej modlitwy, ale nie podaje jej tekstu ani treści. Wierni wspólnie modlą się „za samych siebie, za nowo ochrzczonego i za wszystkich, gdziekolwiek są obecni, abyśmy zasłużyli na poznanie prawdy, wypełnienie dobrych uczynków i zachowanie przykazań, a przez to osiągnęli wieczne zbawienie” (*I Apologia* 65.1). *Oratio universalis* jest wykonywana przez wszystkich w postawie stojącej (por. *I Apologia* 67.5). Chociaż analizowane źródło nie wskazuje, kto wykonywał poszczególne intencje, jakie było ich uszeregowanie, czy *oratio universalis* rozpoczynała się

⁵² Por. D. SARTORE, „Chiesa e predicazione”, s. 263.

⁵³ Por. *Homilia z II wieku zwana dawniej „Drugim listem do Koryntian św. Klemensa”*, w: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich* (Ojcowie żywi, t. VIII), tłum. A. Świderkówna, Kraków 1988, s. 113–120; M. STAROWIEYSKI, *Z historii wczesnego chrześcijaństwa. Biblia, męczennicy, bogowie i inni*, Kraków 2015, s. 134.

⁵⁴ Por. MELITON Z SARDES, *Homilia paschalna*, w: M. STAROWIEYSKI (oprac.) *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich* (Ojcowie żywi, t. VIII), tłum. A. Świderkówna, Kraków 1988, s. 318–353.

⁵⁵ Por. M. STAROWIEYSKI, *Z historii wczesnego chrześcijaństwa*, s. 153.

krótką zachętą i czy miała modlitwę na zakończenie (por. OWMR 71), to świadczy o istnieniu w Rzymie, a może i w całym ówczesnym chrześcijańskim świecie, takiej formy modlitwy⁵⁶. Ten element liturgii eucharystycznej jest, jak twierdzi Cesare Giraudo, pierwszorzędnej wartości (*di primaria importanza*), gdyż podczas sprawowania liturgii eucharystycznej do tej pory lud Boży był adresatem słowa Bożego, a podczas zanoszenia *oratio universalis* staje się ludem, który artykułuje swój głos, a ten wznosi się ku Bogu. Element ten jest klasyfikowany przez tego badacza jako *suppliche*⁵⁷.

Nie jest łatwo wskazać źródła *oratio universalis*. Ten rodzaj modlitwy powstał z refleksji nad nauką zostawioną przez św. Pawła w 1 Liście do Tymoteusza. Apostoł Narodów daje polecenie odnośnie do modlitwy Tymoteuszowi i efeskiej wspólnoty⁵⁸:

Polecam więc przede wszystkim, by prośby, modlitwy, wspólne błagania, dziękczynienia odprawiane były za wszystkich ludzi: za królów i za wszystkich sprawujących władzę, abyśmy mogli prowadzić życie ciche i spokojne z całą pobożnością i godnością (1 Tm 1,2)⁵⁹.

Ten tekst z 1 Listu do Tymoteusza nie jest gotową modlitwą liturgiczną⁶⁰, ale nauka św. Pawła odnośnie do takiej formy modlitwy jest obecna w wypowiedziach ojców Kościoła, którzy wzywali do modlitwy za różne grupy osób i w wielu intencjach⁶¹. To Klemens Rzymski, trzeci następca św. Piotra, w *Liście do Kościoła w Koryncie* napisanym w latach 95–98⁶² i odczytywanym podczas liturgicznych niedzielnych zgromadzeń⁶³ umieszcza modlitwę (LIX,3–LXI,3), prośbę do Boga,

⁵⁶ Por. E. MAZZA, *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell'interpretazione* (Liturgia. Studi e sussidi, t. XI), Milano 1996, s. 134.

⁵⁷ Por. C. GIRAUDO, *Ascolta, Israele! Ascoltaci, Signore! Teologia e spiritualità della Liturgia della Parola*, Città del Vaticano 2008, s. 103–104.

⁵⁸ Por. P. PIKULA, *Ażeby nie bluźniono*, w: R. PINDEL, S. JĘDRZEJEWSKI (red.), *Biblia i kultura – dialog czy konflikt?* (Hermeneutica et judaica, t. I), Kraków 2008, s. 97.

⁵⁹ Cytat z Biblii Tysiąclecia. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2003.

⁶⁰ Por. J. BAUMGARTNER, *Die „Preces” in Laudes und Vesper. Ein zurückgewonnenes Element christlichen Gebetsgutes*, w: M. KLÖCKENER, H. RENNING (red.), *Lebendiges Stundengebet. Vertiefung und Hilfe*, Freiburg – Basel – Wien 1989, s. 369.

⁶¹ Por. V. RAFFA, *Le intercessioni di Lodi e Vespri*, „Ephemerides Liturgicae” LXXXVI (1972), s. 48.

⁶² Por. A. QUACQUARELLI (red.), *I Padri Apostolici. Traduzione, introduzione e note* (Collana dei testi patristici, t. V), Roma 1978², s. 47.

⁶³ Por. EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia kościelna*, s. 170–171, 276–277.

aby przyszedł On z pomocą w różnych nieszczęściach⁶⁴. W jednej z jej części jest, jak się wydaje, przedstawiona dość składnie ułożona litania prośb typu *pro*, która rozpoczyna się słowami:

Prosimy Cię, Panie, bądź „naszym obrońcą i naszą tarczą”. Wybaw tych z nas, którzy są w udręce. Zmiłuj się nad pokornymi. Podnieś tych, którzy upadli. Tym, którzy są w potrzebie, okaż Twe oblicze. Chorych ulecz. Zbłąkanych spośród Twego ludu przywiedź do domu. Nakarm głodnych. Wykup więźniów. Pomóż wstać słabym. Dodaj odwagi małodusznym. „Niechaj poznają wszystkie ludy, że Ty jesteś Bogiem Jedynym”. Że Jezus Chrystus jest Synem Twoim. A my „ludem Twoim i owcami Twojej owczarni”⁶⁵.

Marek Starowieyski w *Liście do Kościoła w Koryncie* widzi „Wielką modlitwę powszechną” ułożoną na bazie biblijnych cytatów bądź aluzji do Pisma Świętego, do pism judaistycznych i pogańskich⁶⁶. „Wielka modlitwa powszechna” powstała z chrześcijańskiej potrzeby, ale przy wykorzystaniu różnych wyżej wskazanych tekstów. Szczegółowe petycje fragmentu zwanego „Wielką modlitwą” zawierają takie terminy, jak „zbaw”, „podnieś”, „okaż”, „ulecz”, „przywiedź”, „nakarm”, „wykup”, „pomóż” i „dodaj”, które wskazują na sytuację, w jakiej znajduje się rzymska wspólnota⁶⁷. Mimo że mamy tak wyjątkowy, cenny tekst modlitwy, ilustrujący wczesny etap rozwoju chrześcijańskiej eucharystii, niestety, nie jesteśmy w stanie powiedzieć, jak była ona stosowana⁶⁸.

Poszukując przykładów zapisu *oratio universalis* czasowo bliskich powstaniu *I Apologii* św. Justyna, należy poddać analizie dziedzictwo Kościoła w północnej Afryce. Dwaj przedstawiciele tego Kościoła, Tertulian w dziełach *Apologetyk* (39,1–3) i *O modlitwie* (29,2) oraz Cyprian w *O modlitwie Pańskiej* (8) i listach (11,8; 59,18; 76,7), zostawili wzmianki o zanoszeniu przez ówczesnych wiernych modlitwy powszechnej. Przytoczone dzieła wskazują, zdaniem Paula de Clercka,

⁶⁴ Por. M. SIENKOWSKI, *Elementy duchowości chrześcijańskiej w „Liście do Kościoła w Koryncie” św. Klemensa Rzymskiego*, „Elckie Studia Teologiczne” III (2002), s. 95.

⁶⁵ KLEMENS RZYMSKI, *List do Kościoła w Koryncie* LIX,4, tłum. A. Świderkówna, w: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich* (Ojcowie żywi, t. VIII), Kraków 1988, s. 105–106.

⁶⁶ Por. *tamże*, s. 486.

⁶⁷ Por. CLEMENS PP I, *Lettera ai Corinzi di Clemente Romano*, E. PERETTO (oprac.), (Scritti delle origini cristiane, t. XXIII), Bologna 1999, s. 91–97, 279.

⁶⁸ Por. P. DE CLERCK, *La „prière universelle” dans les liturgies latines anciennes. Témoignages patristiques et textes liturgiques* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, t. LXII), Münster Westfalen 1977, s. 5.

że afrykańscy chrześcijanie stosowali w liturgii *oratio fidelium*. Była to modlitwa typu *supplicare pro* lub *orare pro* bądź też lista intencji⁶⁹.

4. Pocałunek pokoju⁷⁰

Pocałunek pokoju jest znakiem, który kończy *oratio universalis*. „Na zakończenie zaś modlitw pozdrawiamy się wzajemnie pocałunkiem pokoju” (*1 Apologia* 65.2). Byłby więc pocałunek pokoju zwieńczeniem wszystkich intencji zanoszonych przez wiernych. Święty Justyn jest pierwszym chrześcijańskim autorem, który zaświadcza o pocałunku pokoju w liturgii. Pocałunek ten przekazywany jest także oświeconym przed rozpoczęciem przynoszenia darów⁷¹. Trudno jest jednak jednoznacznie określić znaczenie tego znaku. W komentarzu do tłumaczenia *1 Apologii* Leszek Misiarczyk mówi, że w pocałunku prawdopodobnie należy widzieć znak pokoju⁷². Badając tekst *1 Apologii*, zauważamy, że z jednej strony pocałunek pokoju jest wyraźnie odnotowany, w momencie gdy oświeceni uczestniczą po raz pierwszy w Eucharystii, z drugiej zaś strony nic się o nim nie mówi, gdy św. Justyn przedstawia liturgię eucharystyczną składaną w dzień Słońca⁷³. Skąd ta luka? Zdaniem liturgisty Giovanniego di Napoli już w czasach Justyna wśród współczesnych mu apologetów pojawiały się trudności z rozumieniem tego liturgicznego gestu⁷⁴. Chrześcijanie byli oskarżani o niemoralność małżeńską, kaziroddstwo i kanibalizm (por. Teofil z Antiochii, *Do Autolika* III.4.1)⁷⁵, a sam pocałunek pokoju wymieniany w zgromadzeniu liturgicznym, zdaniem broniącego chrześcijan Atenagorasa z Aten, dla którego jest on wyrazem szacunku, mógł być uzewnętrznieniem znieważenia ciała i zaprzeczeniem chrześcijańskiej nauki

⁶⁹ Por. P. DE CLERCK, *La „prière universelle” dans les liturgies latines anciennes*, s. 18–22.

⁷⁰ Skromny artykuł na temat pocałunku pokoju został opublikowany wiele lat temu na łamach czasopisma „Ruch Biblijny i Liturgiczny”. T. SZWAGRZYK, *Pocałunek pokoju*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” XII (1959) nr 5, s. 520–523.

⁷¹ Por. K. LIJKA, *Pocałunek pokoju w liturgii eucharystycznej i jego symbolika*, „Teologiczne Studia Siedleckie” XII (2015) 12, s. 190.

⁷² Por. JUSTYN MĘCZENNIK, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, s. 86.

⁷³ Por. G. DI NAPOLI, *Pacis concludentis signaculo. Lo scambio del bacio di pace nella liturgia eucaristica tra limitazioni e ri-significazione*, „Rivista Liturgica” XCVII (2010) nr 4, s. 501.

⁷⁴ Por. G. DI NAPOLI, *Da precibus finitis a ante confecta mysteria: la prima sostanziale metamorfosi del bacio di pace*, „Rivista Liturgica” CI (2014) nr 4, s. 686.

⁷⁵ Por. TEOFIL Z ANTIOCHII, *Do Autolika*, w: *Pierwsi apologetci greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*, tłum. wstępy i komentarze L. MISIARCZYK, (Biblioteka Ojców Kościoła, t. XXIV), Kraków 2004, s. 441.

(por. *Prośba za chrześcijanami* 32)⁷⁶. Notabene dzieło to zostało napisane w 177 roku, a więc zaledwie kilkanaście lat po *apologiach* Justyna⁷⁷.

Jakie ma pochodzenie ten liturgiczny gest? Grek Herodot (zm. ok. 426 r. przed Chr.), zwany ojcem historii i geografii, w swoich *Dziejach* odnotował zwyczaj całowania się nawzajem w usta przez Persów (*Dzieje* 1,134)⁷⁸. Liturgia synagogałna nie zna pocałunku, a „powszechnie przestrzegane formy gościnności nie nakazywały witać gościa pocałunkiem”⁷⁹. O pocałunku świętym jest mowa w Liście do Rzymian 16,16, w 1 Liście do Koryntian 16,20 i 1 Liście do Tesaloniczan 5,26. Zdaniem Heinza Schürmanna, w czasach apostołskich w środowisku chrześcijan nie pochodzących z judaizmu na zakończenie eucharystycznej agapy pojawia się pożegnalny pocałunek, znak miłości braterskiej we wspólnocie. Znak ten wyraża przekazanie daru Ducha Świętego⁸⁰. Natomiast znany biblista Joseph Fitzmyer, analizując List do Rzymian, dostrzega św. Pawła, który podczas tworzenia swojego dziedzictwa epistolarnego wprowadza do niego prawdopodobnie gest liturgiczny wykonany podczas celebracji Wieczerzy Pańskiej⁸¹. Wspomniany już Giovanni di Napoli twierdzi, że pocałunek pokoju rodzi się wśród chrześcijan, w momencie gdy rozpoznają oni, że tworzą chrześcijańską grupę, którą łączy braterstwo. Ta konstatacja staje się podstawą do wyrażania braterskiej więzi przez gest pocałunku, czy to w czasie liturgii, czy w życiu publicznym⁸². Znak ten byłby więc wyrazem miłości braterskiej.

Analizując rozwój tego gestu, należy dostrzec, że tak częste wspomnianie o nim, o przestrzeganiu w nim zasad czystości, szczerości, pokoju i nieobłudnej miłości, jak o tym pisze chociażby Orygenes, dowodzi niezrozumienia jego znaczenia i praktyki przez wielu chrześcijan⁸³. Źródło bliskie Orygenesowi, tzn.

⁷⁶ Por. ATENAGORAS Z ATEN, *Prośba za chrześcijanami*, w: TENŻE, *Prośba za chrześcijanami. O zmartwychwstaniu umarłych*, tłum., wstępem i przypisami opatrzył S. KALINKOWSKI, Warszawa 1985, s. 75–76.

⁷⁷ Por. S. KALINKOWSKI, *Wczesnochrześcijańska apologia grecka (II–V w.). Zarys rozwoju*, w: ATENAGORAS Z ATEN, *Prośba za chrześcijanami. O zmartwychwstaniu umarłych*, tłum. wstępem i przypisami opatrzył S. KALINKOWSKI, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1985, s. 11.

⁷⁸ Por. HERODOT, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, R. TURASIEWICZ (oprac.), Wrocław 2006, s. 74.

⁷⁹ *Ewangelia według św. Łukasza. Rozdziały 1–11. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*, F. MICKIEWICZ, cz. 1 (Nowy komentarz biblijny. Nowy Testament, t. III/1), Częstochowa 2011, s. 404.

⁸⁰ Por. H. SCHÜRMANN, *Prima Lettera ai Tessalonicesi* (Commenti spirituali del Nuovo Testamento, t. XIII), tłum. B. Da Malè, Roma 1965, s. 109–110.

⁸¹ Por. J.A. FITZMYER, *Lettera ai Romani. Commentario critico-teologico*, tłum. E. Gatti, edizione italiana A. PITTA (red.), Piemme, Casale Monferrato 1999, s. 877.

⁸² Por. G. DI NAPOLI, *Pacis concludentis signaculo*, s. 498.

⁸³ Por. ORYGENES, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian* 10,33 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. LVII, cz. 2), tłum. S. Kalinkowski, wstęp E. STANULA, S. KALINKOWSKI, E. STANULA (oprac.), Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1994, s. 546–547.

Tradycja Apostolska, jest świadkiem ewolucji tego znaku, a zarazem jego znaczenia. Z tekstu wynika, że pocałunek pokoju otrzymuje od wszystkich nowo wyświęcony biskup (por. *Tradycja Apostolska* 3)⁸⁴. Byłby to więc znak przyjęcia nowego pasterza i składanych mu serdecznych życzeń. Katechumeni nie składają sobie pocałunku (por. *Tradycja Apostolska* 17), gdyż wymieniany przez nich nie miałby jeszcze waloru świętości. Natomiast wierni witają się pocałunkiem, który składają mężczyźni mężczyznom, a kobiety kobietom, ale mężczyźni w ten sposób nie witają kobiet (por. *Tradycja Apostolska* 17). Byłby to więc gest służący powitaniu. Także podczas udzielania sakramentów wtajemniczenia biskup, namaszczając czoło poświęconym olejem, daje pocałunek bierzmowanemu i mówi „Pokój z tobą”, i sam słyszy odpowiedź „I z duchem twoim” (por. *Tradycja Apostolska* 21). Pocałunek ten należy widzieć jako wyraz przyjęcia neofity do wspólnoty wiernych⁸⁵.

5. Zakończenie

Zakończenie tego referatu ogłoszonego podczas konferencji naukowej pt. *Genetyka liturgii* powinno wybrzmieć w następujący sposób: Elementy celebracji: lektura biblijna, przepowiadanie, *oratio universalis* i pocałunek pokoju, które poddano analizie, odsyłają nas do myśli i praktyki Kościoła. Wskazane elementy celebracji niosą w sobie wyraz wiary – teologii, która wyrażona w liturgicznej czynności zaowocowała eucharystią, rubryką i strukturą eucharystycznej liturgii. Możliwe, że szeroka definicja pojęcia „gen” pozwoliłaby liturgiście w czynnościach: lektury biblijnej, przepowiadania, *oratio universalis* i pocałunku pokoju dostrzec „geny”, które połączone w łańcuch zawierają w sobie i wyrażają bogactwo istotnych treści prawd celebrowanych w Kościele. Niemniej jednak celem przedstawionego referatu nie jest próba przypisywania terminu „gen” do konkretnej czynności liturgicznej. Celem nie jest także próba wskazania, które elementy w eucharystycznej liturgii moglibyśmy nazwać „elementami dziedzicznymi”. Kończąc, pragnę aby słuchacz dostrzegł źródło – teologię liturgiczną, które wybiło, zanim św. Justyn Męczennik napisał *I Apologię* i zanim zredagowano czcigodne sakramentarze Kościoła zwane źródłami liturgicznymi. Źródło to ciągle bije, poi i determinuje egzystencję. Jak naucza nasz Jezus Chrystus Samarytanek pod Sychem, a w Sychem urodził się Ju-

⁸⁴ Por. HIPOLIT RZYMSKI, *Tradycja Apostolska. Wstęp, przekład, komentarz*, tłum. H. PAPROCKI, „Studia Theologica Varsaviensia” 14 (1976) nr 1, s. 151.

⁸⁵ Por. S. PARENTI, *Il bacio di pace nelle liturgie orientali*, „Rivista Liturgica” CI (2014) nr 4, s. 776.

styn w pogańskiej rodzinie, darem ofiarowanym przez Zbawiciela człowiekowi jest woda, która w obdarzonym tymże darem staje się „źródłem wody wytryskującej ku życiu wiecznemu” (J 4,14).

Streszczenie

W *Apologii pierwszej* św. Justyna Męczennika znajdujemy informacje o chrześcijanach i ich praktyce sprawowania Eucharystii. W dziele tym została opisana także lektura słowa, która składała się z jednej lektury, przepowiadania, *oratio universalis*, a także z pocałunku pokoju w czasie udzielania sakramentu inicjacji w czasie Mszy Świętej. Autor artykułu, korzystając ze źródeł wcześniejszych niż *I Apologia*, jak i tych datowanych na kilkanaście lub kilkadziesiąt lat po niej, starał się przybliżyć ówczesny stan liturgii słowa wraz z jej elementami oraz jej rozwój. Pozwoliło to na wskazanie i przybliżenie istotnych składników czynności liturgicznych sprawowanych w czasie Eucharystii celebrowanej w II wieku.

Słowa kluczowe: św. Justyn, *I Apologia*, lektura biblijna, przepowiadanie, *oratio universalis*, pocałunek pokoju.

Essential constituents of the content of the liturgical activities performed according to Justin Martyr and their evolution

Abstract

In *the First Apology* of Justin Martyr we find information about Christians and their practice of celebrating the Eucharist. In this work, the reading of the word was also described, which consisted of: one reading, preaching, *oratio universalis*, and also the kiss of peace during the administration of the sacrament of initiation together with the Holy Mass. The author of the article, using sources earlier than *the First Apology*, as well as those dated over a dozen or several decades after it, tries to present the contemporary state of the liturgy of the word along with its elements and its development. This allowed the identification and closer approach to the essential components of the liturgical activities performed during the Eucharist celebrated in the second century.

Keywords: Saint Justin, the First Apology, Bible reading, preaching, *oratio universalis*, kiss of peace.

Bibliografia

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich. Wydanie piąte na nowo opracowane i poprawione, Pallottinum, Poznań 2003.

Źródła

ATENAGORAS Z ATEN, *Prośba za chrześcijanami*, w: TENŻE, *Prośba za chrześcijanami. O zmartwychwstaniu umarłych*, tłum. wstępem i przypisami opatrzył S. KALINKOWSKI, Warszawa 1985, s. 25–80.

Didaskalia, czyli Katolicka nauka dwunastu apostołów i świętych uczniów Zbawiciela naszego, w: M. MICHALSKI, *Antologia literatury patrystycznej*, t. I, Warszawa 1975, s. 316–331.

EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia kościelna*, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego (Źródła myśli teologicznej, t. LXX), Kraków 2013.

HERODOT, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, R. TURASIEWICZ (oprac.), Wrocław 2006.

HIPOLIT RZYMSKI, *Tradycja Apostolska. Wstęp, przekład, komentarz*, tłum. H. PAPROCKI, „Studia Theologica Varsaviensia” 14 (1976) nr 1, s. 145–169.

Homilia z II wieku zwana dawniej „Drugim listem do Koryntian św. Klemensa”, w: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich* (Ojcowie żywi, t. VIII), tłum. A. Świderkówna, Kraków 1988, s. 113–120.

JUSTYN MĘCZENNIK, *I i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. i oprac. L. Misiarczyk, Warszawa 2012.

KLEMENS RZYMSKI, *List do Kościoła w Koryncie*, w: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich* (Ojcowie żywi, t. VIII), tłum. A. Świderkówna, Kraków 1988, s. 61–109.

CLEMENS PP I, *Lettera ai Corinzi di Clemente Romano*, E. PERETTO (oprac.), (*Scritti delle origini cristiane*, t. XXIII), Bologna 1999.

Księga pontyfików 1–96 (do roku 772), tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr; M. Ożóg, H. PIETRAS (oprac.), (Synody i kolekcje praw, t. IX), Kraków 2014.

MELITON Z SARDES, *Homilia paschalna*, w: M. STAROWIEYSKI (oprac.), *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich* (Ojcowie żywi, t. VIII), tłum. A. Świderkówna, Kraków 1988, s. 318–353.

Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego. Z trzeciego wydania Mszału Rzymskiego, Rzym 2002, oraz *Wskazania Episkopatu Polski*, Poznań 2006.

- ORYGENES, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian* (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. LVII, cz. 2), tłum. S. Kalinkowski, wstęp E. STANULA, S. KALINKOWSKI, E. STANULA (oprac.), Warszawa 1994.
- QUACQUARELLI A. (red.), *I Padri Apostolici. Traduzione, introduzione e note* (Collana dei testi patristici, t. V), Roma 1978².
- QUINTUS SEPTIMUS FLORENS TERTULLIANUS, *De anima*, PL, t. II, kol. 641–752.
- QUINTUS SEPTIMUS FLORENS TERTULLIANUS, *De anima*, w: TENŻE, *Opera dogmatica: De anima – De carnis resurrectione – Adversus Praxean* (Scriptores Arficae Christiani, t. III/2.b), C. MORESCHINI, P. PODOLAK (red.), Roma 2010, s. 48–247.
- TERTULIAN, *Przeciw Marcjonowi* (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. LVIII), tłum. S. Ryzner, wstęp, oprac. W. MYSZOR, Warszawa 1994.
- SOKRATES SCHOLASTYK, *Historia Kościoła*, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1972.
- TEOFIL Z ANTIOCHII, *Do Autolika*, w: L. MISIARCZYK (tłum. wstępy i komentarze), *Pierwsi apologeti greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz* (Biblioteka Ojców Kościoła, t. XXIV), Kraków 2004, s. 385–464.

Opracowania (publikacje wybrane)

- BAUMGARTNER J., *Die „Preces” in Laudes und Vesper. Ein zurückgewonnenes Element christlichen Gebetsgutes*, w: M. KLÖCKENER, H. RENNINGS (red.), *Lebendiges Stundengebet. Vertiefung und Hilfe*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1989, s. 368–397.
- BEA A., *Il valore pastorale della Parola di Dio nella sacra liturgia*, w: *La restaurazione liturgica nell’opera di Pio XII*. Atti del Primo Congresso Internazionale di Liturgia Pastorale, Assisi – Roma 18–22 settembre 1956, Centro di Azione Liturgica, Genova 1957, s. 95–112.
- BONNEAU N., *Il Lezionario domenicale. Origine struttura teologia* (Studi i ricerche di liturgia), tłum. R. Fabbri, Bologna 2012.
- BRADSHAW P.F., *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii* (Źródło i szczyt), tłum. P. Kaznowski, M. Koza, Kraków 2016.
- CZERWIK S., *Wiara w obecność Chrystusa w sprawowaniu Eucharystii. Perspektywa historyczna*, w: S. KOPEREK (przew. zesp. red.), *Eucharystia na ołtarzu świata* (Studia, t. XIV), Kraków 2006, s. 173–192.

- DE CLERCK P., *La „prière universelle” dans les liturgies latines anciennes. Témoignages patristiques et textes liturgiques* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, t. LXII), Münster Westfalen 1977.
- DE ZAN R., *Leggere la Bibbia nella liturgia*, „Rivista Liturgica” LXXXVIII (2001), s. 869–880.
- DI NAPOLI G., *Da precibus finitis a ante confecta mysteria: la prima sostanziale metamorfosi del bacio di pace*, „Rivista Liturgica” CI (2014) nr 4, s. 685–702.
- DUDZIK W., *Liturgia słowa pierwszych chrześcijan*, „Teofil” (2007) nr 1 (25), s. 123–134.
- GIRAUDO C., *Ascolta, Israele! Ascoltaci, Signore! Teologia e spiritualità della Liturgia della Parola*, Città del Vaticano 2008.
- JUNGMANN J.A., *La Messa nel corso dei secoli. La Messa e la comunità della Chiesa. La Messa didattica*, tłum. Benedettini del Monastero di. S. Paolo in Sorrento, t. I, Torino 1963².
- LIJKA K., *Pocałunek pokoju w liturgii eucharystycznej i jego symbolika*, „Teologiczne Studia Siedleckie” XII (2015) 12, s. 189–205.
- NADOLSKI B., *Ewangeliarz – więcej niż księga święta: szacunek wobec księgi Ewangelii*, Poznań 2000.
- PARENTI S., *Il bacio di pace nelle liturgie orientali*, „Rivista Liturgica” CI (2014) nr 4, s. 775–788.
- PERROT CH., *La lecture de la Bible dans les synagogues du premier siècle de notre ère*, „La Maison-Dieu” (1976) nr 126, s. 24–41.
- SIMONELLI C., *Prendere parola nella liturgia. Piste di ricerca*, „Rivista Liturgica” CIV (2017), s. 45–63.
- SOBECZKO H.J., *Liturgia słowa Bożego w tradycji rzymskiej do reformy II Soboru Watykańskiego*, w: A. ŻĄDŁO (red. nauk.), *Praedicamus Christum crucifixum. Słowo Boże w liturgii Kościoła. Księga Jubileuszowa dedykowana Księdzu Arcybiskupowi Damianowi Zimoniowi Metropolicie Katowickiemu w 25. rocznicę święceń biskupich*, Katowice 2010, s. 107–123.
- SOBECZKO H.J., *Słowo Boże w tradycji Kościoła sprawującego liturgię*, w: A. ŻĄDŁO (red.), *Słowo Boże w liturgii i życiu Kościoła* (Kościół w Trzecim Tysiącleciu, t. V), Katowice 2006, s. 42–66.
- SZWAGRZYK T., *Pocałunek pokoju*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” XII (1959) nr 5, s. 520–523.

JAROSŁAW SUPERSON SAC, ur. 1967 r., tytuł doktora nauk liturgicznych otrzymał w Papieskim Instytucie św. Anzelma w Rzymie w 2003 r. Adiunkt przy Katedrze Teologii Liturgii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Redaktor tematyczny czasopisma „Ruch Biblijny i Liturgiczny”. Jest autorem książek: *Historia uroczystości Jezusa Chrystusa Króla Wszechświata*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005; *I Nieszpory uroczystości Jezusa Chrystusa Króla Wszechświata w Liturgia horarum. Źródła – historia – teologia*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2007; *Historia stuły*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011; *Ołtarz, krzyż i kierunek zanoszonych modlitw*, Homo Dei, Kraków 2014; *Wersety psalmiczne w preces Godzin kanonicznych*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2015.